

Лекція 5

Тема: МЕХАНІЗМ ЗЛОЧИННОЇ ПОВЕДІНКИ

5.1. Поняття механізму злочинної поведінки

Масив правопорушень складається з численних індивідуальних актів, конкретних учинків. Чим викликані ці конкретні вчинки людей? Як впливають на їх поведінку чинники об'єктивної дійсності і внутрішні причини? Для відповіді на ці запитання необхідно проаналізувати індивідуальні механізми з поміж яких і антигромадську поведінку, розглянути, з чого складаються акти поведінки, як вони утворюються, тобто з'ясувати їхню структуру і генезис.

Структура конкретного поведінкового акту може бути проаналізована з різних точок зору. Його прийнято характеризувати як діяння, що складається з чотирьох елементів: об'єкта, тобто того, на що спрямоване діяння; об'єктивної сторони, тобто способу здійснення діяння; суб'єктивної сторони, тобто відношення особи до діяння і його результату; і суб'єкта, тобто людини, що скоїла діяння. Для кримінології, соціології і психології продуктивним динамічним підходом є той, що дозволяє вивчати поведінку людини в розвитку. З цього погляду конкретне правопорушення є процесом, що розгортається як у просторі, так і в часі. Оскільки ж нас цікавлять причини певної поведінки, необхідно враховувати не лише самі дії, що коять заборонений законом вчинок, але деякі попередні їм події. Тим самим оскаржується генезис протиправної поведінки, її походження і розвиток¹.

¹ Дубинин Н.П., Карпец И.И., Кудрявцев В.Н. Генетика, поведение, ответственность.

Таким чином, злочинна поведінка більш ширше поняття, ніж злочин. Як відомо, злочин у кримінальному праві визначається як суспільно небезпечне шкідливе діяння (дія чи бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину (ст. 2 КК України). З цього визначення випливає, що мова йде про зовнішньо виражений акт людської поведінки, що завдав шкоди особі чи зазіхає на неї, ставить під загрозу заподіяння шкоди. Однак, кримінолога, як уже було сказано, цікавить не лише і не стільки зазначені самі по собі, скільки об'єктивні і суб'єктивні обставини, що передують йому, з якими пов'язані мотиви виникнення злочину, постановка мети, вибір засобів, прийняття рішень і т.ін. Усі ці обставини в процесі їхнього формування ще не утворюють складу злочину як завершеного акту. Однак вони можуть бути включені в поняття злочинної поведінки, що у кримінологічному розумінні охоплює формування злочинної поведінки і її реалізації. Отже, злочинна поведінка є процесом, що розвивається в просторі і часі і включає зовнішні, об'єктивні діяння, що дійсно утворюють склад, а також внутрішні, що передують їх психологічним явищам, які детермінують вчинення злочину¹.

Усе величезне різноманіття чинників детермінують злочинну поведінку, можна поділити на дві категорії: особи і впливу зовнішнього середовища. Де варто шукати причину вчинку? У науковій літературі з філософії і психології переважає думка про те, що причинами злочинів слід вважати зовнішні несприятливі особисті обставини винної особи в умовах розвитку причинного зв'язку. З таким трактуванням важко погодитися: вона принижує роль особи, перетворюючи її в іграшку зовнішніх, незалежних від неї сил. «Адже якщо людина є рядовою ланкою причинно-наслідкових відносин, очевидно все залежить від причин, які стоять за нею, якщо все, в силу деяких зовнішніх причин, в умовах що її оточують вирішено без неї, то вона не в змозі нічого змінити, чи зробити самостійно»². Звичайно, зовнішні обставини формування особи і криміногенна ситуація в момент ухвалення рішення бувають могутніми, але вирішує все-таки людина, і «на Страшному Суді буде запитано не про зовнішнє середовище, а

¹ О природе антиобщественных поступков и путях их предупреждения.— М., 1982 С.151 — 152.

² Какабидзе З. Проблемы человеческого бытия.—Тбилиси, 1985.

про самовизначення наше на підставі волі кожного з нас»¹. Найближчою причиною вчинку слід вважати особу, оскільки від неї залежить, діяти так чи інакше. А якщо вибору немає, якщо свобода особи заблокована зовнішніми силами, тоді і немає вчинку, немає провини. В усіх інших випадках зовнішні обставини формують особу і сприяють або перешкоджають вчиненню конкретного злочину.

Виходячи з того, що механізм поведінки людини, з поміж яких і антисуспільний, є процесом взаємодії особи і зовнішнього середовища, ми можемо виділити наступні етапи, чи ланки, такої взаємодії: а) мотивація антигромадського вчинку; б) планування антигромадських дій; в) їх реалізація².

Названі ланки послідовно переходять одне в одне, однак це характеризує не всякий злочин. Наприклад, злочин, вчинені в стані афекту (сильного щирсердечного хвилювання), звичайно не містять стадії планування: від виникнення мотиву суб'єкт відразу переходить до дії. А в злочинах, вчинюваних з необережності, відсутня стадія мотивації. У цих злочинах механізм зводиться до помилкового ухвалення рішення чи/або дефектів виконання вчинку, правомірного за своїм первісним задумом.

Аналіз змісту й особливостей функціонування механізму злочинної поведінки важливий як з теоретичної, так і з практичної точок зору. У науковому відношенні він важливий тому, що розкриває властивості особи злочинця і тих сторін зовнішнього середовища, що утворюють причини й умови, які сприяють вчиненню злочинів, у тому, що допомагає визначити моменти, які запобігають злочину, змінюють спрямованість особи правопорушника.

Аналіз механізму злочинної поведінки показує, що вона стає антигромадською і протиправною не в одній якійсь ланці причинного ланцюжка, яка веде до злочинного діяння. Тут слід зазначити дві обставини: по-перше, здебільшого, антигромадський характер учинку складається поступово, починаючи з незначних відхилень від соціальних норм; по-друге, «критичний рівень» розвитку, після якого поведінка явно набуває злочинного характеру, може бути розташована в самих різних ланках розглянутого

¹ Булгаков С. Христианская социология//Социологические исследования.— 1993. — С.124.

² Механизм преступного поведения.— М., 1981.— С.30

механізму. У силу цих обставин звичайно маються на увазі до-
сить значні можливості для запобігання небажаного розвитку
подій. У багатьох випадках можна вчасно припинити злочинну
поведінку, повернути наміри і дії особи у вирішальному напрям-
ку і цим запобігти злочинному діянню.

Розглянемо окремі ланки механізму злочинної поведінки
більш докладно.

5.2. Мотивація злочину

Мотивація являє собою процес внутрішньої (суб'єктивної)
детермінації дій. Звичайно, мотиваційний процес протікає у взає-
модії з зовнішньою детермінацією, тобто на тлі впливу на особу
конкретної життєвої ситуації. Але як би не “давили” на індивіда
обставини, вибір учинку та ухвалення рішення залишається за
людиною. У тих же випадках, коли суб'єкт був позбавлений ви-
бору (під впливом непоборної сили, крайньої необхідності, ситу-
ації необхідної оборони), вина відсутня, то не настає і відпові-
дальність.

Іноді говорять, що в житті зустрічаються безмотивні вчинки і
злочини (наприклад, вбивство «заподіяння шкоди здоров'ю, ху-
ліганство»). Це помилкова точка зору, бо ніякий навмисний зло-
чин не може бути скоєним без певного мотиву. У згаданих випад-
ках мотив злочину просто не є встановленим, але це іноді дійсно
нелегко зробити. Часто мотиви злочину приховуються чи навмис-
но спотворюються, а бувають і неусвідомлені самим злочинцем
мотиви його поведінки, що він часом не в змозі пояснити.

Мотиви злочинів різноманітні. Є безліч різних класифікацій
злочинних мотивів. Нам уявляється найбільш вдалою класифі-
кація, яку запропонував В.В.Лунєєв. Він виділив наступних шість
груп мотивів: 1) політичні; 2) корисливі; 3) насильницько-егої-
стичні; 4) анархістичні та індивідуалістичні; 5) легковажно-без-
відповідальні, б) боягузливо-малодушні¹.

Слід відзначити, що сам по собі мотив як внутрішнє спонука-
ння не є чимось злочинним; таким він стає, лише коли виступає
елементом суб'єктивної сторони забороненого кримінальним за-
коном діяння. Разом з тим він є першою ланкою всього причинно-
го ланцюжка, що лежить в основі механізму злочинної поведінки.

¹ Лунєєв В.В. Кримінальная виктимизация.— М., 1986.— С. 40 — 41.

Джерелом людської активності виступає потреба, тобто
відсутність певних благ. Система індивідуальних потреб, їх ієрар-
хія, тобто те, що суб'єкт вважає для себе більш важливим, а що
менш, відображає ціннісну орієнтацію особи, її соціальну пози-
цію. Як учив Христос, “де скарб ваш, то буде і серце ваше” (Єван-
геліє від Матфея, VI, 21).

Класифікуючи різні потреби, можна виділити шість основ-
них груп: 1) матеріальні потреби; 2) потреба в безпеці; 3) потреба
у соціальному спілкуванні (повага, визнання, схвалення); 4) сек-
суальні потреби; 5) потреба в знаннях; 6) потреби світогляду¹.

Зрозуміло, що джерелом злочинної поведінки може стати не
всяка потреба. У більшості випадків джерелом мотивації злочин-
ної поведінки є потреби матеріальні, потреби в соціальному
спілкуванні (самоствердження) і сексуальна потреба. Необхідно
відзначити, що кожен вид потреби може мати різний ступінь інтен-
сивності та різну спрямованість. Наприклад, у матеріальних по-
требах розрізняють чотири різновиди: а) життєво необхідні по-
треби, без задоволення яких людина може загинути; б) потреби
нормальної інтенсивності, характерні для даного суспільства, його
переважної частини; в) гіпертрофовані (завищені) потреби, задо-
волення яких для всіх громадян суспільство поки не забезпечує;
г) перекручені потреби, що суперечать інтересам суспільства і роз-
витку особи (алкоголь, наркотики тощо). Матеріальні потреби
викликають корисливу мотивацію вчинків.

При економічному розшаруванні суспільства, яке ми спосте-
рігаємо зараз у нашій країні, значна частина населення не в змозі
задовольнити не лише завищені, але і нормальні потреби мате-
ріального характеру. Дослідженнями 70-х років було встановле-
но, що прямий нестаток був причиною 3 — 6 корисливих зло-
чинів. На початку 90-х років минулого століття ця цифра підня-
лася до 8 і надалі істотно зростала. На думку фахівців, нестаток
зараз є причиною 20-30% усіх корисливих злочинів².

Однак корисливі мотиви породжуються і гіпертрофованими
(завищеними) і перекрученими потребами. Прагнення до “вели-
ких грошей”, надходів веде до великих розкрадань, фінансо-
вих махінацій, порушення податкового та митного законодав-

¹ Див.: Кримінологія//Под ред.В.Н. Кудрявцева, В.Е.Эминова,— 2000.—
С.162.

² Див.: Кудрявцев В.Н. Генезис преступления.— М.,1998.— С.49 — 50.

ства, а то і до замовлених убивств. Пияцтво, вживання наркотиків породжують не лише агресивну, але і корисливу мотивацію.

Потреби соціального характеру (самі твердження, чи збереження, підвищення престижу чи статусу, перевага над оточуючими) ведуть до формування мотивів агресивного характеру (ненависть, помста, образа, ревності й ін.). За даними деяких кримінологів, серед породжених цими потребами мотивів поведінки прагнення до насильства над людьми зустрічається приблизно в 40% випадків. Разом з тим треба відзначити, що в 15-17% агресивна поведінка була викликана тим, що законні інтереси суб'єкта були порушені потерпілими.

Перехід країни до ринкових відносин, глибока і тривала криза у всіх сферах життя ведуть до деформації потреб особи, а отже, до росту конфліктів і агресивних проявів.

Указуючи на значення потреби для людського вчинку, К.Маркс і Ф.Енгельс писали: "Ніхто не може зробити що-небудь, не роблячи цього разом з тим заради якої-небудь зі своїх потреб і заради органу цієї потреби..."¹. Однак це не означає, що потреба завжди є безпосередньою і найближчою суб'єктивною причиною злочинної поведінки. Між потребою і вчинком у більшості випадків стоїть інтерес, тобто усвідомлення людиною як своїх потреб, так і загальних умов і засобів, що сприяють їх задоволенню.

Суть інтересу вкладається в задоволення потреби. При цьому інтерес включає усвідомлення не лише потреби, але і тих більш-менш тривалих і складних шляхів, якими необхідно пройти до стадії її задоволення. Цей шлях залежить від характеру потреби, соціального статусу особи, зовнішніх і внутрішніх умов поведінки та багатьох інших чинників. Крім того, безпосередні інтереси людини полягають у тому, щоб усунути об'єктивно сформовані перешкоди до задоволення тих чи інших потреб. Наприклад, перекручена потреба панувати над людьми може породити кар'єристські інтереси на роботі чи інтереси домінування (лідерства) у родині, а іноді і насильства над близькими.

Поряд з потребами людини і її інтересами сильну мотивуючу роль відіграють бажання та емоції (почуття). Під цим розуміються важко регульовані особистісні прояви (прагнення), в основному органічного (біологічного) характеру. Відомо, що багато зло-

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Соч. – Т.3. – С. 245.

чинів відбувається під дією їх гострого емоційного стану (широкосердечних хвилювань, сильних переживань). Наприклад, це страх, злість, обурення, гнів тощо. Нерідко вони зустрічаються у психопатичних осіб. Поєднання антигромадської спрямованості особистості, слабкого розвитку інтелекту й емоційного порушення призводять у подібних ситуаціях до того, що механізми внутрішнього контролю виявляються малодійовими. Більшість імпульсивних злочинів відбувається в стані підвищеної емоційності, без роздумів про їхнє соціальне значення і наслідки. Легковажність – головна ознака імпульсивного злочину, коли виникле бажання негайно переходить у відповідну дію без спроб обговорити майбутній вчинок і його наслідки. Водночас воно по-своєму логічне, оскільки відповідає глибинній внутрішній установці особи. Для того, щоб ті чи інші потреби, інтереси, чи емоції переросли в мотив злочину, суб'єкт повинен психологічно перебороти ще один внутрішній "бар'єр" – систему так званих ціннісних орієнтацій, що включає в себе і правосвідомість особи.

Під цінностями в соціології розуміють предмети, явища та їхні властивості, що потрібні (необхідні, корисні) людям як засіб задоволення їхніх потреб та інтересів, а також ідея та спонукання як норма, чи мета ідеалу. При визначенні своєї поведінки людина опирається на систему своїх ціннісних уявлень (орієнтацій), у якій одні цінності стоять вище інших, їм віддається перевага в порівнянні з іншими, а це, у свою чергу, впливає на мотивацію вчинку, вибір засобів і їх досягнення. Цінності при цьому відіграють потрібну роль.

По-перше, вони можуть стимулювати мотив поведінки, що склав і зміцнив антигромадські наміри суб'єкта. Так, якщо матеріальні потреби виникли в особи, якій притаманна корислива ціннісна орієнтація, то з більшою часткою імовірності можна припустити формування в неї корисливого мотиву.

По-друге, ціннісні орієнтації в інших випадках гальмують антигромадський прояв і блокують формування мотиву злочину. Якщо матеріальні потреби виникають в особи з іншою, безкорисливою орієнтацією, його дії будуть спрямовані не на розкрадання, а, наприклад, на законний заробіток необхідних коштів.

По-третє, ціннісні орієнтації можуть стати і самостійним джерелом мотиву злочину. Викривлені ідеологічні уявлення, наприклад шовінізм чи релігійний фанатизм, можуть породити терористичні та інші злочинні мотиви і наміри.

Складовими елементами ціннісних орієнтацій виступають моральна і правова свідомість особи. Ці категорії можна розглядати як певні інструменти соціального (зовнішнього) і психологічного (внутрішнього) контролю, що перешкоджають виникненню мотивів злочинної поведінки.

На жаль, у злочинців обидва ці елементи ослаблені і деформовані. Коли життєва позиція людини характеризується індивідуалізмом, прагненням до особистої корисливої вигоди чи до авторитарного придушення навколишніх, важко очікувати позитивного відношення до моральних, правових норм і принципів. Через те для осіб з антигромадською орієнтацією характерні прояви правового нігілізму, неприйняття правових вимог і заборон, хоча вони досить добре розуміють їхню необхідність. У них стійка звичка діяти під впливом миттєвих спонукань, не задумуючись про право та про покарання, що їм загрожує.

Потреби, інтереси, бажання, емоції, ціннісні орієнтації – це внутрішні компоненти особи, під дією яких формується мотив злочину. Але є ще і зовнішній фактор – конкретна життєва ситуація, у якій готується і вчиняється злочин.

5.3. Роль конкретної ситуації в механізмі злочинів

Під конкретною життєвою ситуацією розуміється певне сполучення об'єктивних обставин життя людини, що безпосередньо впливають на його поведінку в даний момент. У кримінологічному змісті і – це подія чи стан, що викликає рішучість вчинити суспільно небезпечне діяння, що сприяє або перешкоджає йому. Ситуація здебільшого передуює злочину, але може і супроводжувати його вчинення¹.

Обставини життя людини, з яких складається конкретна ситуація, дуже різні. Це може бути, порівняно, тривалий стан (наприклад, важка обстановка в родині), короткочасна подія (наприклад, конфлікт із хуліганом на вулиці), різні вчинки інших людей чи становище, сформоване суспільством. Ситуація може охоплювати величезні території (наприклад, при злочинах проти світу і безпеки людства) або обмежуватися квартирою (наприклад, при побутовій сварці). Тривалість ситуації також різна: від

¹ Кудрявцев В.Н. Указ.соч.– С.166.

декількох секунд (дорожньо-транспортний злочин) до декількох років (конфлікти на ґрунті чи ревнощів помсти).

Кожна життєва ситуація має об'єктивний зміст (вона визначається подіями, що відбуваються в дійсності, суб'єктивне значення, яке залежить від того, наскільки дана ситуація важлива з погляду інтересів, життєвих планів і мети даної особи). Об'єктивний зміст і суб'єктивне значення ситуації можуть часом значно не співпадати. Наприклад, розходження в поглядах зі співрозмовником суб'єкт може сприйняти як особисту образу, тимчасові матеріальні труднощі деякі люди розцінюють як життєвий крах тощо. Важливо відзначити, що зазвичай людина чинить не по ситуації в її об'єктивному змісті, а зі своїм уявленням про неї. Тому часто ситуація для нього слугує приводом для вчинення злочину», хоча насправді вона не містить ніяких провокуючих моментів.

Реагуючи на сформовану ситуацію, людина діє відповідно до особливостей свого характеру, поглядів, ціннісних орієнтацій. Безпосереднім джерелом вольового акту, а отже, і самого злочину є взаємодія конкретної життєвої ситуації і властивостей особи злочинця. Саме тут, на думку академіка В.Н. Кудрявцева, знаходиться вузловий пункт механізму злочинної поведінки¹.

Таким чином, поведінку людини не можна розглядати ізольовано від ситуації, що має велике значення, насамперед, у профілактичному плані. Не випадково В.К. Звирбуль назвав кримінальну ситуацію «своєрідним «спусковим механізмом» до вчинення злочину»² імовірність «спрацьовування» якого значною мірою залежить від того, яка група чинників визначає «особу» даної ситуації, переважає у ній³. У випадку негативного «тиску» ситуації виникає необхідність направити профілактичні зусилля на усунення можливого повторення.

Як показує практика, існує досить велика кількість співвідношень між ситуаціями, що передували вчиненню злочину й особистісних особливостей злочинця. При цьому межі цих співвідношень такі:

¹ Кудрявцев В.Н. Указ.соч.–С.166.

² Звирбуль В.К. О некоторых методологических аспектах исследования личности преступника// Теоретические проблемы учения о личности преступника.-М.,1979.-С.6.

³ Механизм преступного поведения.-М.,1981.-С.88

а) сильний вплив конкретної життєвої ситуації при відсутності антигромадської установки; б) глибока і стійка антигромадська установка при відсутності, власне кажучи, будь-якого тиску зовнішньої ситуації. Між цими межами розташована низка перехідних випадків, на які впливають більш-менш розвинуті антигромадські якості особи¹.

Конкретна життєва ситуація може знаходитися в різних ланках механізму злочинної поведінки і відігравати певну роль.

По-перше, ситуація може бути джерелом мотивації злочину. Це відчувається головним чином тоді, коли перед суб'єктом виникає важка проблема, яку він може вирішити як законним, так і незаконним способом (так звана проблемна ситуація).

Проблемна ситуація - це сукупність обставин, що вимагають виходу, негайного ухвалення рішення. Така ситуація актуалізує, загострює потреби і призводить до виникнення мотивів, учинків, здебільшого злочинних. Прикладами можуть бути матеріальні труднощі, сімейні чи виробничі негаразди, гострі сварки тощо. Іноді злочинці самі створюють проблемні (конфліктні) ситуації, а потім користуються ними для зведення рахунків з потерпілими.

Різновид проблемної ситуації — конфлікт. Слід відзначити, що через конфлікт з оточенням виникає значна кількість насильницьких злочинів. Сварка в родині, що призводить до образ і насильств над особою, хуліганств, убивств, помсти на ґрунті ревності — все це приклади різних конфліктів чи дій, ними породжених. Багато з них виникає задовго до злочину, а в ньому лише виявляє себе в найбільш різкій формі.

За даними дослідників, конфлікт лежав в основі 84% умисних вбивств, 78% заповідання тяжких і 86% менш тяжких ушкоджень у родині і побуті, а також 98% катувань і 73% випадків хуліганства в квартирах і гуртожитках².

По-друге, ситуація може означати створення умов для задоволення мотивів поведінки і досягнення тієї чи іншої мети. Уявімо собі людину, що відчуває нормальні матеріальні потреби. Як вона може їх задовольнити? Це залежить від особливостей її особи (статус, здібності і т.ін.) і від конкретної життєвої ситуації, у якій вона знаходиться. Ця ситуація може бути сприятливою для неї чи несприятливою. Вона відкриває для людини законні мож-

¹ Кудрявцев В.Н. Причинность в криминологии.— М.,1968.— С.42 — 43.

² Див.: Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технология разрешения.— М.,1995. Вып.8.— С.147.

ливості одержання коштів чи блокує їх. Не виключено, що ситуація підказує їй і незаконний шлях.

Законні можливості можуть бути недоступні людині у зв'язку з об'єктивними причинами, наприклад, економічним становищем у країні в цілому, чи в даній галузі господарства (наприклад, безробіття), з адміністративними перепонами, особливостями політичної обстановки і т.ін. Але можуть бути і перешкоди суб'єктивного характеру: недоліки, що виникли в суб'єкта, його безініціативність, складне сімейне становище тощо. Законних можливостей може і взагалі не бути, наприклад тому, що суб'єкт ставить перед собою недосяжну мету, або таку що заборонена законом.

У такій ситуації в нього цілком може виникнути думка про використання незаконних можливостей досягнення наміченої мети. Такі можливості теж можуть бути доступними, обмеженими або зовсім недоступними. Далеко не кожен може законно стати процвітаючим бізнесменом, але і незаконний шлях збагачення, особливо в великих розмірах, доступний не кожному. У радянські часи такі шляхи були значною мірою перекриті заборонами приватної власності, монополією зовнішньої торгівлі, утрудненим виїздом за кордон тощо. Зараз ці можливості відкриті, але швидкому і значному збагаченню тепер перешкоджають конкуренція, розподіл «сфер впливу» між злочинними угрупованнями, поступово налагоджуваний державою фінансовий контроль тощо.

Тимчасове використання незаконних можливостей свідчить здебільшого про ситуативний злочин, який може і не повторитися. Систематичне використання вигідних ситуацій здатне перетворитися в спосіб життя, що і відбувається зі злочинцями-професіоналами, та з ділками організованої злочинності. Соціальний баланс між ситуаціями, що надають людям законні і незаконні можливості в досягненні своєї мети, залежить від загальної політичної, соціально-економічної та моральної обстановки в країні. У кризовий час поле законних можливостей звичайно звужується, у той час як незаконне — росте. Безконтрольне ставлення людей до своїх вчинків і махінацій юридичних осіб, корупція в державному апараті, слабкість правоохоронних органів створюють умови для безперешкодної протирічної діяльності, а це у свою чергу, веде до росту злочинності і скороченню законних шляхів досягнення суспільно прийнятних цілей.

По-третє, конкретна ситуація може бути приводом для вчинення злочину. Значної ролі набуває ситуація при ситуативних, ненавмисних злочинах, наприклад, коли сварка вже сталася і мотив (помста, ревності) наявні, але не вистачає мізерної деталі, аби та розпалила полум'я взаємної ненависті, перетворивши її в трагедію. У такій ситуації (невдало вимовлене слово, випадкова образа, і навіть косий погляд) відіграє роль «спускового гачка» зброї і відбувається вбивство, заподіяння шкоди здоров'ю чи інший злочин.

Приводом може стати версія, вигадана чи спровокована самим злочинцем, що часто зустрічається серед хуліганів і гвалтівників. Привід можливий і в злочинах, які вчиняються з метою наживи, коли річ «погано лежить» і тим самим «провокує» суб'єкта, який вже має намір що-небудь украсти.

Близька до ролі приводу ситуація в необережних злочинах, коли вона дезорієнтує чи навіть підштовхує суб'єкта до необдуманих дій. Ситуації на полюванні, під час експлуатації технічних чи природних об'єктів.

По-четверте, конкретна ситуація може сприяти чи перешкоджати досягненню злочинного результату. Ситуація сприяє цьому, коли, наприклад, через наявність безконтрольності майна, безгосподарність, відсутність охорони та сигналізації. Ситуація перешкоджає злочину, якщо його вчинення фізично неможливе чи загрожує злочинцеві швидким викриттям. Проте це питання виходить за рамки даної теми, і буде розглянуто докладніше дещо пізніше.

5.4 Планування злочину

Іншою ланкою навмисного злочину є планування злочинної діяльності. Тут кристалізується, формується задум суб'єкта і злочин з абстрактного наміру перетворюється у відчутну реальність. Але його ще не пізно зупинити.

Планування злочину, як і будь-якого іншого вчинку, підкоряється загальним закономірностям планування операцій. Потрібно знати обстановку, у якій особа планує діяти. Треба чітко визначити мету дій та їхній об'єкт, застосовувати способи і ціну досягнення мети, час і місце дії, витрати (ресурси), шляхи реалізації досягнутих результатів. При цьому суб'єкт повинний зва-

жити свої можливості, якими він володіє, спрогнозувати очікувані труднощі і ймовірні наслідки своїх дій, тобто по суті, створити модель майбутньої поведінки.

Це — умови будь-якого планування. Але під час планування злочину з'являються додаткові вимоги: а) злочин — незаконний акт, і тому він відбувається, зазвичай, таємно, б) за тією ж причиною злочин вчиняється за можливістю швидкоплинно і так, щоб не залишилося його слідів; в) злочин може викликати опір потерпілого й активність правоохоронних органів; г) після його здійснення суб'єкт, зазвичай, переховується сам і тримає в таємниці своє злочинне діяння. Усі ці особливості при вчиненні злочину також приймаються до уваги злочинцем, якщо планування провадиться ним добре продумано. На думку фахівців, досить ретельно сплановане діяння зустрічається приблизно в половині всіх кримінальних справ, причому частіше плануються злочини з метою наживи, а не насильницькі. В інших випадках планів зовсім немає, або вони вкрай примітивні.

Зрозуміло, що не може бути спланованих необережних злочинів, а також злочинних діянь, вчинених у стані афекту.

Кримінологи, які вивчають процес планування злочинів і прийняття рішень злочинцями, виділили низку оптимальних критеріїв плану, до яких на практиці прагнуть ці суб'єкти. Так, при плануванні вбивств головним є ефективність обраного образу дій (цим керувалися 45,5% злочинців), прискорення досягнення мети (40%), успіх при виконанні задуманого (36,3%), власна безпека (18,1%)¹. Запасні варіанти плану розробляли 31% убивць.

Планування як ланка механізму злочинної поведінки наповнюється різним змістом у залежності від виду злочину, особи злочинця і поточної обстановки. Але в самому загальному вигляді воно включає в себе три елементи: вибір мети, вибір об'єкта зазіхання і визначення ціни, якою можна досягти мети.

Мета — одна з найважливіших характеристик людського вчинку. Якщо придивитися уважніше, — писав німецький психолог А.Адлер, — то виявиться така закономірність, що пронизує прояв будь-якої очікуваної події: ми не здатні думати, почувати, бажати, діяти, не маючи перед собою мети". Це повністю відповідає характеристиці злочинної поведінки.

¹ Див.: Механізм преступного поведения.— С.154 — 155

Під поняттям «мета вчинення злочину» зазвичай розуміється той результат, до якого прагне злочинець. Але таких результатів може бути мало, причому вони залежать один від одного. Тому виділяють основну мету (наприклад, при вбивстві — позбавлення життя), проміжну (підібрати співучасників, з'ясувати спосіб життя потерпілого), а також кінцеву (наприклад, одержати гроші від замовника вбивства). Досягнення основної чи кінцевої мети звичайно є одночасно і задоволенням мотиву злочину.

Кримінальна статистика сьогодення дає можливість судити про те, які цілі переслідуються більшістю злочинців. Адже вони є своєрідним відображенням соціальної обстановки в країні. На першому місці — мета матеріального характеру. Вона — пов'язана із збереженням чи підвищенням свого статусу в сфері міжособистісних, а іноді і службових відносин. Потім йдуть сексуальні домагання, тяга до алкоголю і наркотиків. У більшості випадків вчинення злочину стає для суб'єкта «самоціллю». Це відбувається у випадках, коли не досяжна ціль заміщається афективною розрядкою, спрямованою проти випадкових об'єктів: сторонніх людей або навіть предметів (хуліганство, вандалізм).

Після чи одночасно з визначенням мети здійснюється вибір об'єкта. У кримінології, говорячи про об'єкт, ми маємо на увазі потерпілого чи матеріальний предмет, на який спрямовані дії злочинця. Характер об'єкта залежить головним чином (не винятково) від мотиву злочину й основної мети злочинця.

При виборі об'єкта злочинець враховує: 1) його корисність (вигідність) для досягнення поставленої мети; 2) доступність об'єкта для даного посягання; 3) безпека зазіхання на цей об'єкт. З урахуванням зазначених обставин профілактична робота повинна будуватися так, щоб затруднити доступ до можливих об'єктів злочинних зазіхань, підвищити ступінь їхнього захисту.

Завершальним елементом планування є визначення способу вчинення злочину (ціни, якою досягатиметься певна мета).

Підсумовуючи і групуєчи злочинні способи досягнення цілей, можна вказати на такі основні їх різновиди: а) дії всупереч існуючим у суспільстві соціальним інститутам (це спостерігається при різних проявах насильства, а також при розкраданні чужого майна); б) дії в обхід соціальних інститутів (обман, різні форми ухилень від обов'язків і відповідальності); в) використання соціальних інститутів у своїх цілях (посадові зловживання, ко-

рупція). Останній різновид зараз зростає, це пов'язано з ослабленням інститутів соціального контролю і правоохоронної системи в цілому.

Вибір злочинцем певного засобу досягається мети (способу вчинення злочину) залежить від таких обставин: ефективності даного засобу досягнення мети; відносної безпеки для злочинця; уміння (навичок) злочинця; звичних стереотипів поведінки. Здебільшого, злочинці-професіонали діють звичними для них способами; це добре відомо криміналістам і використовується при розшуку підозрюваних.¹

5.5 Вчинення злочину

Вчинення злочину — остання ланка механізму злочинної поведінки. Оскільки тут суб'єкт уже переходить до практичних дій ззовні, ця ланка вивчається в основному кримінальним правом і криміналістикою (а також кримінальним у розумінні доказів). Разом з тим здійснення злочину має і чимале кримінологічне значення. У зв'язку з цим треба вказати на декілька обставин.

Насамперед це можливість запобігання злочину на стадії його вчинення. На певному етапі, коли злочинний результат ще не наступив, злочин нерідко можна відвернути, припинити його вчинення, затримати злочинця і тим самим врятувати жертву чи зберегти майно. Припинення ефективно при продовженні триваючих злочинів (наприклад, схильність дезертира до явки з повинною).

Для кримінології особливе значення має вчення міжособистісної взаємодії злочинця перед та під час вчинення злочину. Практично жоден учинок людини не відбувається в ізоляції від інших людей. Знання варіантів цієї взаємодії допомагає краще зрозуміти механізм злочинної поведінки і визначити можливості своєчасного здійснення профілактичних заходів.

Міжособистісна взаємодія характеризується кількома різновидами, кожен з яких має профілактичний аспект

По-перше — це взаємодія злочинця зі співучасниками. Сьогодні, коли організована злочинність набула великого розмаху, злочини однаків стають рідкістю. У групових злочинах беруть участь до 30% усіх правопорушників. В організованому злочин-

¹ Детальніше про це див.: Кудрявцев В.Н. Зазн. робота. — С.169 — 173.

ному співтоваристві можливості виконавця значно збільшуються, здійснення наміченого плану стає більш надійним, а небезпека для потерпілого багаторазово зростає. Профілактичні висновки з цієї ситуації полягають у тому, що основні зусилля правоохоронних органів у сучасних умовах повинні бути спрямовані на боротьбу з організованою злочинністю, на викриття і ліквідацію злочинних угруповань.

По-друге, слід звернути увагу на таку форму взаємодії, що стала поширеною останнім часом, як використання людини «на темно», тобто без посвяти його в злочинні плани. Такі випадки залучення злочинцями сторонніх випадкових осіб для перевезення наркотиків, контрабанди, обміну фальшивих грошей, здійснення незаконних банківських операцій тощо.

По-третє, істотне кримінологічне значення має взаємодія злочинця зі своїм найближчим оточенням, хоча воно і не бере участі у злочинній діяльності.

Найближче оточення (родина, друзі, сусіди) здебільшого знають чи здогадуються про злочинну діяльність суб'єкта, особливо якщо вона триває довгий час і приносить великі доходи. У залежності від установок, системи цінностей, субкультури цих людей така діяльність схвалюється, засуджується чи сприймається ними нейтрально. Це дуже важливо для проведення профілактичної роботи і викриття злочинця.

Розглянемо ще один аспект взаємодії — допомогу злочинцю з боку оточення. Вона виявляється в переховуванні злочинця (до того ж новий Кримінальний кодекс України виключає відповідальність за задалегідь не обіцяне переховування близьких родичів), перехованні викраденого майна, дачі помилкових свідчень на попередньому слідстві, у суді і т.ін.

По-четверте — це взаємодія злочинця з іншими людьми під час вчинення злочину (наприклад, з жертвою) та інші наслідки злочинного зазіхання. Це питання більш детально розглядатиметься у відповідній лекції.

Лекція 6

Тема: ПРИЧИНИ Й УМОВИ ЗЛОЧИННОСТІ ТА ЗЛОЧИНІВ

6.1. *Поняття причин і умов злочинності та злочинів*

Перш ніж безпосередньо приступити до розгляду цієї теми, необхідно зупинитися на одній із найскладніших і основній філософській категорії — причинності, що має велике методологічне значення для розвитку кримінології.

З наукового погляду зв'язок (чи причинність) визначається як об'єктивний взаємозв'язок між двома явищами, одне з яких (причина) при наявності певних умов створює, породжує інше (наслідок). Саме — породжує. У цьому єдині корінна відмінність причинного зв'язку від численних інших, як би вони не були близькі і тісні у своїй залежності. Тобто причинний зв'язок — це зв'язок генетичний (породжуваний).

Етимологічно слово «причина» пов'язано з дієсловом «лагодити», «учиняти» і вважається синонімом слів «робити», «діяти». Та зіставлення має першорядне значення для подальших наших уявлень про причину як в основному елементі детермінації злочинності і злочинів.

Тут слід детальніше зупинитися на понятті «детермінанта». Філософія знає понад тридцять видів детермінацій. «Детермінанта» від латинського «determinare», що значить «визначати». Детермінанта такий чинник (явище, предмет матеріального або духовного світу тощо), що визначає появу іншого чинника, іменованого наслідком.

Кримінологічна детермінація найбільше використовує три види зв'язків — причинний, зумовлюючий і функціональний.

Причина породжує наслідок сама по собі. Як уже було сказано вище, причинний зв'язок є зв'язок генетичним.

Умова – явище, що формує причину чи створює можливість її дії, цей зв'язок з наслідком є зумовлюючим.

Функціональний зв'язок явищ, при якому зміна в одному ряді явищ викликає зміни в іншому ряді явищ. Прикладом функціональної залежності є кореляційна залежність. Статистична кореляція вимірюється кількісно від «0» до «1» (тіснота кореляції). Нульова залежність свідчить про відсутність взаємодії досліджуваних статистичних рядів. Близький чи рівний одиниці зв'язок може означати причинно-наслідкову детермінацію. Розповсюдженою помилкою в кримінології є ототожнення кореляції з причинно-зумовлюючим зв'язком.

Таким чином, детермінація включає не лише причинні залежності, але й інші. Принцип причинності розкриває те, відкіля відбулося дане явище, як протікав процес його породження, установлює факт зв'язку між породженим і тим, що породила; принцип детермінізму, виходячи з факту причинного походження, вказує на те, чому відповідний процес відбувся так, а не інакше, чому виникло саме це явище, які умови відповідного породження.¹

Кожній сфері відносин відповідають свої особливі закономірні зв'язки, специфічні форми детермінації. Ще Ф. Енгельс відзначав, що «причина і наслідок сутність уявлення, що мають значення як такі, лише стосовно до даного окремого випадку. Але як тільки ми будемо розглядати цей окремий випадок у його загальному зв'язку до усіх світових цілей, ці уявлення сходяться і переплітаються у певній універсальній взаємодії, у якій причина і наслідок постійно міняються місцями».²

У залежності від характеру явищ, що знаходяться в причинній залежності, цей зв'язок здійснюється в різних формах (механічні, фізичні, хімічні, психологічні та інші взаємодії), тобто взаємозв'язок причини і наслідку являє собою взаємодію явищ.

Взаємодія між причиною і наслідком виявляється в переносі деякої кількості речовини чи енергії інформації. Перенос інформації – типова властивість причинності в сфері суспільних явищ.

Слід зазначити, що причинний ланцюжок у принципі нескінченний і складається з необмеженої кількості ланок. Наприк-

¹ Див.: Причинность и детерминизм. – Л., 1974. – С.31.

² Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т.20. – С.546.

лад, будь-яка причина має свою причину, а будь-який наслідок, у свою чергу, породжує інший наслідок.

Причинне пояснення соціально-негативних явищ припускає багаторівневий підхід. Стосовно злочинності такими рівнями виступають суспільство (макрорівень), соціальна група (мікрорівень) і індивід (індивідуальний рівень). Відповідно і наукове пояснення поділяється на філософський, соціологічний і психологічний рівні.

На філософському рівні формується загальна концепція причин і умов, що породжують соціальне відхилення в суспільстві.

Найзагальнішою причиною злочинності в будь-якому суспільстві можна вважати об'єктивно існуючі соціальні протиріччя. Зрозуміло, ці протиріччя не однакові в різних соціально-економічних формаціях. До того ж державному соціалізму, що існував у нашій країні до початку 90-х років минулого сторіччя, головним протиріччям було протиріччя між конкретними життєвими потребами людей і тими можливостями, що їм надавала адміністративно-командна система. Головне протиріччя капіталістичного суспільства, визначене соціологами й економістами: це протиріччя між суспільним характером виробництва і часткою присвоєнням результатів праці.

Ці кардинальні, провідні, об'єктивно існуючі протиріччя у суспільно-економічних формаціях непереборні, доки та чи інша формація існує. Вони з закономірністю породжують злочинність, реалізуючись у суперечливих процесах і явищах соціологічного рівня. Суспільні протиріччя вічні. Отже, з цього випливає, що злочинність буде існувати, поки існує людське суспільство. Але з нею можна і необхідно боротися, як ми боремося з хворобами, визнаючи їхнє об'єктивне походження і неможливість абсолютної ліквідації.¹

Соціологічний рівень дослідження причин злочинності припускає вивчення більш конкретних зв'язків і відносин суспільства. У них виявляються загальні закономірності історичного розвитку і властиві їм протиріччя, на яких позначаються наявні труднощі і недоліки.

На даному рівні ми розглядаємо пороки і недоліки суспільної

¹ Кудрявцев В.Н. Причины преступности // Криминалогия: Учебник. – М., 2000. – С.181.

системи, політичні і духовні явища, що викликають злочинність, їхній взаємозв'язок і взаємну обумовленість. Ці явища впливають на формування особи майбутнього злочинця, мотивацію його вчинків і реалізацію задуманого.

На психологічному рівні створюється той морально-психологічний стрижень особи, на якому заснована або правомірна, або злочинна поведінка.

Загальною причиною злочинної поведінки на індивідуальному рівні є недостатня соціалізація особи, тобто неповне засвоєння нею норм соціального життя, слабка адаптованість до навколишніх умов.

Відповідно до соціально-психологічної природи причин злочинності і злочинів джерелом кримінального діяння є потреби, інтереси і мотивація особи. Мотивація одночасно належить психології особи і причині її поведінки. Мотивація суті це система мотивів соціально-негативних за змістом, що спонукає особу до злочинної поведінки. Мотивація активізує таку поведінку, доки вона не завершиться суспільно небезпечною шкодою. Ніяка, навіть найекстремальніша криміногенна, зовнішня ситуація ніколи не може сама по собі обминути мотивацію і провину особи та заподіяти злочинну шкоду (наслідок).

Таким чином, причини й умови злочинності і злочинів – це система негативних, для певної економічної формації, держави і суспільства явищ, що детермінують злочинність як свій наслідок.

Декілька слів про основи філософського детермінізму. Детермінація – найбільш загальна категорія, що характеризує походження досліджуваних явищ у природі та суспільстві. Мова йде про залежність явищ, процесів і станів від інших, про зв'язки між речами і явищами.

Іноді причини та умови, сприятливі їй, називають чинниками. Це рушійна сила процесу чи одного з його умов. Тому, на думку автора, це поняття має як теоретичне, так і практичне значення.

6.2. Класифікація причин і умов злочинності

Питання про класифікацію причин злочинності – одне із самих дискусійних у кримінології. З одного боку тому, що сама злочинність, як складне соціальне явище, дуже різноманітна і важ-

ко знайти загальне пояснення для всіх її видів і форм. З іншого боку те, що може бути поясненням загального (злочинності), як складного соціального явища, важко застосовувати для пояснення конкретних дій людини, що скоїла злочин. В.Н. Кудрявцев для ілюстрації труднощів пояснення причин правопорушень поставив таке питання: у чому причина хвороби? Очевидно, – продовжує він, – що відповісти однозначно на нього неможливо. По-перше, тому, що людські хвороби занадто різноманітні: причини грипу не збігаються з причинами шизофренії, інфаркту чи перелому руки при падінні. По-друге, немає однозначної відповіді навіть на питання про причини однієї хвороби. Так, можна сказати, що причина грипу – вірус. Але не помилиться і той, хто назве його причиною застуди, тому що вірус звичайно уражає ослаблений організм. Відсутність надійних ліків проти грипу теж можна включити в число причинних пояснень. Як видно, що тут діє не одна причина, а всі вони потроху утворюють складну систему взаємодіючих сил, кожна з яких відіграє істотну роль. По-третє, доволі різні люди, причини хвороб яких ми прагнемо розкрити. Тому і самі причини їхніх захворювань можуть бути зовсім не однаковими.¹

Приблизно ті самі труднощі зустрічаються і при вивченні причин злочинності. Це, звичайно, не означає, що причинне пояснення протиправної поведінки, а також класифікація причин та умов такої поведінки, неможлива.

Класифікація причин та умов злочинності, а також самих злочинів проводиться за багатьма критеріями.

За рівнем розрізняють причини й умови злочинності в цілому (їх іноді називають загальними причинами), причини й умови окремих груп злочинів – неповнолітніх, організованих, необережних та інші (досліджуються в особливій частині кримінології), нарешті, по кожній конкретній кримінальній справі (відповідно до вимог кримінально-процесуального законодавства, правоохоронна система зобов'язана встановлювати причини й умови кожного скоєного злочину). Слід відзначити, що не всі автори згодні з даним підходом до класифікації причин. Так, наприклад, А.Ф. Зелінський пише: «Не можу уловити логіку класифікації криміногенних чинників за їх рівнем: причини злочинності, причини ок-

¹ Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология. – М., 1982. – С.179.

ремих категорій злочинної поведінки, причини видів злочинів і, нарешті, на рівні одиничного, корінного зазіхання. Не слід ставити в класифікаційний ряд різні за обсягом поняття. Адже жоден, хто володіє формальною логікою, не скаже, що є люди, є росіяни, жінки і громадянин Петренко»¹. Безумовно, А.Ф. Зелінський правий, оскільки криміногенні чинники за своїм змістом можуть бути психологічними, біологічними, економічними, соціально-політичними, екологічними, географічними, космічними, кліматичними тощо. Одна із соціологічних теорій злочинності – теорія чинників – указує на їхнє значне число – від 11 до 20.

За своїм змістом причини й умови диференціюються характером соціальної негативності на: психологічні, економічні, політичні, культурні тощо.

Історія причин і умов злочинності минулого і сьогодення складається з періодів: дорадянського, радянського, пост-радянського, успадкованих від старої системи.

За своєю природою, причини й умови поділяються на об'єктивні і суб'єктивні. В основі цієї класифікації лежить філософське трактування об'єктивного, як незалежного від волі і свідомості людей, і суб'єктивного – того що залежить від волі людей.

У філософській і кримінологічній літературі зберігається панування вульгарних-соціологічних тенденцій у поглядах на співвідношення об'єктивного (середовища мешкання) і суб'єктивного (людського, зокрема і біологічно обумовленого) у детермінації злочинності.

Людська історія переконливо показала, що ніякий саморобний соціальний устрій, ніяке економічне благополуччя не здатне приборкати свавілля, користолюбство і жорстокість людей. Про це дуже добре сказано у Ф.М. Достоєвського: «Так обсипайте його (людину – А.М.) усіма земними благами, втопіть у щасті з головою, так, щоб лише пухирці виникали на поверхні щастя, як на воді; дайте йому такий економічний достаток, щоб йому зовсім вже більше нічого не залишалося робити, крім як спати, їсти пряники і клопотати про нескінченність всесвітньої історії, – так він вам і тут з однієї невдячності, з одного пасквіля мерзенність зробить».²

Застосовуються й інші підстави для класифікації. Так, деяки-

¹ Зелінський А.Ф. Указ. соч. – С.44.

² Достоєвський Ф.М. Записки из подполья//Собр. соч. в 15 томах. – Т.4. – М., 1989. – С.473.

ми кримінологами виділяються головні та другорядні, найближчі і віддалені, безпосередні й опосередковані, внутрішні та зовнішні.

Криміногенні умови в кримінології прийнято поділяти на дві групи: умови, що сприяють вчиненню злочинів (так звані ситуаційні умови) і умови, що формують криміногенну мотивацію. Вони, звичайно, взаємодіють. Наприклад, ситуаційна умова – відсутність охорони на підприємстві, що інформаційно функціонує, сприяє формуванню корисливого, безвідповідального відношення до схоронності виробленої продукції.

До групи ситуаційних умов входять і віктимогенні умови, тобто поведінка потерпілих.

Ситуаційні криміногенні умови більш конкретні і практично більше фіксуються під час розслідування та судового розгляду кримінальних справ. Їх усунення більш реалістичне за поданням слідчих і визначенням судів. Психологічні умови, що формують особу і її мотивацію, більш віддалені від факту злочину і набагато менше піддаються чіткому профілактичному впливу.

6.3. Соціальні протиріччя як джерело причин і умов злочинності

У будь-якій державі та суспільстві джерелом причин і умов злочинності є соціальні протиріччя, їхні негативні протилежності і ступінь загострення. Система таких протиріч різноманітна: між новою і старою, боротьба між якими складає основи прогресу, класові протиріччя, інші соціальні протиріччя, економічні, політичні, управлінські, психологічні, ідеологічні, правові. При цьому матеріальне благополуччя суспільства далеко не завжди обумовлює низький рівень злочинності. Прикладом цього є практично всі індустріально розвинуті країни Америки і Європи. Наприклад, Швейцарія і Швеція – нейтральні країни, що уже більш 150 років тримаються осторонь від усяких збройних конфліктів; відрізняються високим ступенем індустріалізації і живуть у стані благоденства. В обох країнах приблизно однакова кількість населення, високий життєвий рівень, стійка валюта і багато іноземних робітників. У Швеції досить високий рівень загальної і підліткової злочинності, сильний страх перед злочинністю в населення. Високий рівень суїцидів. Останнім часом особливо сильно прогресує насильницька злочинність. У Швейцарії навпаки:

низька традиційна злочинність як серед дорослих, так і серед підлітків; там особливо мало насильницьких злочинів і острах перед злочинністю незначна. Однак там широко поширений алкоголізм і самогубства. Високий рівень також економічної злочинності. Саме собою напрошується порівняння стану суспільства у Швейцарії і Швеції для того, щоб виявити причини традиційної масової злочинності.

Американський кримінолог Маршалл Клайнард прожив у Швейцарії вісім місяців з метою збору необхідного матеріалу. Він назвав такі причини низького рівня традиційної злочинності (за такими видами, як умисне вбивство, нанесення тілесних ушкоджень, грабїж, грабїж зі зломом, крадіжки, викрадення автомашин, наркобізнес) у Швейцарії.

Урбанізація протікає тут повільно. Промисловість децентралізована, тому немає промислових міст із кварталами убогості, як немає і криміногенних районів у великих містах з опозицією влади і поліції, поганими санітарними й екологічними умовами. Населення Швейцарії є переважно корінним. Багато поколінь родин проживають на одному місці, тому люди добре знають своїх сусідів і відчувають себе членами даної громади.

У силу множинності культур, мов і релігійних вірувань Швейцарія політично децентралізована. Саме тому швейцарцям удалося зберегти свідомість громадянської відповідальності, перенести її із сіл минулого в сучасні великі міста. Швейцарцями володіє природжена віра в необхідність взаємної допомоги і солідарності. Вони самі собі добродії, не схильні бути під дією якогось анонімного панування і залежати від нього. Вони відкладають гроші на чорний день і почувають себе відповідальними за забезпечення власної старості, активно беруть участь у житті своєї громади, сприймають осуд громадськістю (неформальна санкція) серйозніше, ніж втручання поліції. Поліцейська система у Швейцарії також децентралізована.

Відношення держави до злочинності в цілому і підліткової злочинності зокрема дуже відповідальне і залежить від конкретних обставин. Ніяких надмірних реакцій не спостерігається, лише незначне число правопорушників береться під варту. Альтернативою позбавлення волі дуже часто є умовне засудження. Якщо виноситься вирок про позбавлення волі, то терміни бувають, здебільшого, незначними і покарання відбувається в невеликих в'яз-

ницях, де навряд чи може сформуватися тюремна субкультура чи організуватися професійна злочинність.

Урбанізація не призвела до ослаблення неформального суспільного контролю за юнацтвом. Вандалізм і бандитизм поширені дуже мало. Молодші вікові групи (до 18 років) майже не обтяжені злочинністю. Молодь ні в якому разі не відчужена від дорослих і своїх родин. Заміжні жінки у Швейцарії менше усіх у світі зайняті професійною працею, тому вони мають можливість краще піклуватися про своїх дітей і краще їх виховувати. Шкільне виховання виключає всюдозволеність, містить багато заборон. Учителі мають високий соціальний статус і користуються досить великою повагою. Школа пред'являє до учнів високі вимоги, юнацтво гарне і міцно убудоване у швейцарське суспільство, молодь віддає перевагу як у буденному житті, так і в спорті проводити час разом зі старшими різних віків, і тому в країні немає передумов до виникнення особливої молодіжної субкультури. Зв'язок поколінь тут досить міцний.

У Швейцарії працює багато робітників-іноземців, але вони менш схильні до злочинів, ніж корінні жителі, тому що бояться виселення з країни перебування.

Швеція – країна з державною охороною здоров'я і забезпеченням у старості, сильним центральним урядом, бюрократичною системою і централізованою поліцією, що підкорила громадян, робить їх цілком залежними і байдужими до всього, що вимагає особистої відповідальності. Протягом усього життя шведи передоручають своє постачання і забезпечення безпеки державі. У результаті цього їхнє почуття спільності і неформальний контроль один за одним значно послаблюється, а то і цілком зникає. Надмірна обробка правопорушників психологами, психіатрами і соціологами у шведських місцях позбавлення волі (ідеологія виправлення) непрямым чином сприяє виникненню злочинної самооцінки і веде до розвитку кримінальних досягнень, через те ув'язнений незмінно сприймається як «злочинець», а його власна відповідальність нівелюється. Юнацтво дуже слабко інтегровано в суспільство. Склалася молодіжна субкультура з особливим стилем життя, зі своїм одягом, музикою і проведенням дозвілля. У силу запрограмованого існування молодь нудьгує, оскільки життя не вимагає від неї ніякої ініціативи. Соціальний контроль за допомогою родини ослаблено. Громадянські ініціативи і гро-

мадянська відповідальність у країні цілком утрачені.

Ось ще приклади країн з низьким рівнем злочинності.

Саудівська Аравія — багата держава, експортер нафти, що має монархічну систему правління. Правосуддя здійснюється за канонами ісламу. Традиційна родова система, що сягає своїм корінням в глибину століть, обумовлює політичну владу, створює ділові зв'язки і забезпечує вплив у суспільстві. Ісламська культурна спадщина сповідується всім населенням, а релігійний контроль регулює все соціополітичне й економічне життя країни.

Японія — високорозвинута індустріальна держава. Незважаючи на індустріалізацію, її історичні традиції залишаються колишніми. Населення почуває себе зобов'язаним зберігати повагу до родини, до громади і до нації. Устрій життя японців визначається патріархальною структурою родини. Поліція відвідує родину вдома, дає поради у випадку сімейних сварок і улагоджує їх. Відношення громадян до поліції добре, оскільки вона тим чи іншим чином надає їм допомогу.

Непал — відстала країна. Це слабозвинена бідна ресурсами держава, якої індустріалізація практично не торкнулася. Близько 95% населення проживає в селах, розташованих, здебільшого, у полонинах, і добратися до них можна лише пішки гірськими стежками. У єдиному великому місті — Катманду — зосереджено до 5% населення. Транспортна система і система зв'язку, як і забезпечення продовольством і житлом, а також рівень охорони здоров'я незадовільний. У той же час у Непалі вкрай низький рівень злочинності і підліткових правопорушень. Традиційний рід (велика родина), утворює первинну економічну і політичну одиницю, і клан, що являє собою більш високий організаційний рівень родів, лежать в основі всієї соціальної структури.

Таким чином, основні причини злочинності і злочинів зароджуються, як відзначалося, у соціально-негативних протиріччях психології суспільства, спільноти, окремого громадянина. До них варто в першу чергу віднести такі:

Зросла мобільність населення, індустріалізація країн, урбанізація разом з появою і ростом міських нетр істотно сприяють розвитку поведінки соціального відхилення. Масове використання автотранспорту полегшує вчинення пограбувань і крадіжок зі зломом, тому що дозволяє злочинцям швидко зникнути.

Все частішим явищем стає зміна місця роботи і місця прожи-

вання. Велика кількість найманих робітників шукає собі роботу за кордоном, що, як і напливи туристів, призводить до того, що місцеве населення стає неоднорідним. Різноманітність населення, у свою чергу, послаблює міцність общинних зв'язків і неформальний контроль за злочинністю.

Соціальний статус тепер не відіграє такої важливої ролі, як колись. Він більше не визначається соціальним походженням, чи внутрішнім достоїнством людини (наприклад, готовність допомогти людям, співчуттям, жалем тощо). Суспільне становище людини тепер визначається одягом, що вона носить, автомобілем, на якій вона їздить, районом, у якому вона живе і т.ін. Така оцінка особистих досягнень людини виконує у плані розвитку злочинності стимулюючий вплив.

Посилений промисловий розвиток відразу підвищує рівень соціальних відхилень незалежно від того, у якій країні це відбувається — у соціалістичній, капіталістичній чи країні, що розвивається. Як відомо, територіальна віддаленість робочого місця від родини викликає в робітників, службовців стан роз'єднаності, відчуження.

Поява нетрів і гетто варто назвати соціально-патологічною формою, що сприяє посиленому росту відхилень. Слід відзначити, що програми оздоровлення нетр показали, що бідність — не головна причина протиправної поведінки. Навіть коли жителям нетр надають досить просторі і чисті квартири, соціопатологічні явища серед них не припиняються. Нетрі — це не лише місце, але і стиль життя, що засвоюється і передається з покоління в покоління. Для нього характерна апатія і соціальна ізоляція. Житель нетрів не виявляє інтересу ні до утворення суспільної групи, ні до її продовження і розвитку. Стратегія виживання і лідерства в нетрях заснована на твердих методах і насильстві. Що стосується відхилення від норм протиправної поведінки — до цього тут ставляться поблажливо. Досить поширені ранні статеві відносини. Люди відчувають тут ворожість до поліції, школи, міської влади. Ліквідувати нетрі з їх множинними соціопатологічними феноменами можна лише спільними діями всього суспільства, і ці зусилля повинні бути спрямовані на перевиховання і ресоціалізацію їхніх мешканців.

Урбанізація веде до концентрації великих мас робочої сили. З

ущільненням населення виникає інтенсивність соціальних конфліктів. Крім того, урбанізація змінює спосіб життя населення, ціннісні і правові орієнтації суспільства. З цим стилем життя пов'язані різноманітні стимули до поведінки соціального відхилення.¹

Викладене дозволяє зробити такі висновки:

1. Причини злочинності на соціологічному рівні необхідно насамперед шукати в економічних відносинах, у їхніх протиріччях, незбалансованості господарського механізму, вадах, недоліках економічної політики, а також у системі розподільних відносин.

Економічні відносини різноманітні. Об'єктивний багатовимірний характер очевидний. Так ринкові відносини мають свої закономірності, планову економіку. Питання лише в тім, що на першому плані: економічні регулятори чи волонтаристські проєкти, що ігнорують економічні регулятори.

За будь-яких економічних відносин, їх суперечливість породжує злочинність. Ринкові відносини споконвічно обтяжені злочинністю. Пояснюється це тим, що вони засновані на конкуренції, а відтак – на придушенні конкурентів, на запрограмованій надмірності робочої сили, тобто безробіттю, на вижиманні прибутку в можливо великих розмірах, на настільки ж запрограмованому майновому і соціальному рівнях розшарувань людей. Економічно (насамперед з погляду виробництва товарів і послуг) ринкова економіка довела свою життєздатність, хоча для цього треба було не одне сторіччя, однак багато негативних її наслідків, зокрема висока злочинність, у тому числі в економічно благополучних країнах – реальність.

Агонія за грішми значно обезкровила духовний потенціал людського суспільства.

Існуюча десятиліттями у нашому суспільстві адміністративно-командна економічна система, всупереч колишнім судженням про неї, теж породила злочинність і породжуватиме її там, де подібна система існуватиме. У ній, у певних її сторонах, теж закладено злочинність. Візьмемо, наприклад, тверде планування і розподіл зверху. Вони, будучи кісткою – цієї системи, здебільшого, не стикувалися один з одним. План не рідко являв собою бажане, а стан ресурсів дійсне. Насправді виходило, що під 100%

¹ Детальніше про це: Шнайдер Г.Й. Зазн. работа. – С.160 – 370.

плану могло бути виділено в кращому випадку 70-80% фондових матеріалів. Інше необхідно було «діставати», що і породжувало посадові зловживання, хабарництво, приписки до плану і звітності й інші злочини.

Отже, ідеалізувати жодну економічну систему безпідставно. Якщо вчені-кримінологи хочуть уберегти суспільство і людей від крайніх і найбільш небезпечних проявів злочинності, установити за злочинністю тотальний контроль, вони не можуть і не повинні ідеалізувати будь-яку економічну систему, тому що вони не застраховані від негативних сторін і протиріч.

2. Причини злочинності слід шукати у всій палітрі відносин людини як соціальної істоти, з зовнішнім середовищем, у тому, що є змістом соціального буття людини у всіх його складностях і протиріччях. Соціальні відносини, як і економічні, різноманітні, різнопланові. У загальній формі сказати, що соціальні відносини, у яких особа почуває себе не рівною з іншими, обділеною, завжди породжує протестуючу поведінку, а в крайньому своєму вираженні – злочини.

Найбільш вразливі проблеми соціальних відносин у цьому плані – національні відносини і проблема рівності.

Збуджена політиками національна ворожнеча і ненависть, що виникає на ґрунті необдуманих і легковажних гасел сепаратизму доведених до абсурду, стали причинами багатьох тяжких злочинів, включаючи тероризм, масові вбивства і т.д. Вони розбудили загальну злочинність, піднявши на поверхню хвилю насильств, захоплення зброї і т.ін. Соціальне життя людей у таких умовах стає нестерпним. Воно викликає не лише різні ексцеси і відповідні злочини, але і непевність і напруженість, спричиняє крім злочинності постійний страх, нервові стреси і психічні захворювання.

На злочинність впливають не лише конкретний прояв соціальних казусів, конфліктів і несправедливості, але і загальна атмосфера в суспільстві, коли проголошені гасла спростовуються справами влади.

Нижчою ланкою в причинах злочинності, обумовлених соціальним буттям людини, є міжособистісні відносини в родині, між близькими і знайомими, нарешті ті, що випадково виникли на ґрунті конкретної ситуації, коли між собою зіштовхуються інтереси людей, що не знайшли іншого способу вирішення конфлікту, окрім злочину. Це свідчить про глибоку демораліза-

цію мікросоціальних відносин, що існують в суспільстві, неповагою людей один до одного, а також близьких людей, соціально невихованістю і низкою культурою населення. Статистика вказує, що такий вид злочинності, як насильницький — значною мірою є наслідком міжособистісних зіткнень.

Слід мати на увазі, що соціальні конфлікти всі різноманітні і переважна більшість їх може бути виявлена в процесі практичної діяльності як суспільством і його соціальними осередками на певному рівні, так і правоохоронними органами. Однак заходи попередження злочинів у подібних випадках повинні носити загально-соціальний характер.

3. Серед зухвалих причин, мабуть, найбільш різку реакцію людини, варто назвати політичні інтереси і конфлікти, що виникають на їхньому ґрунті. Ніщо так не розводить людей по різних полюсах настільки непримиренно, як політична незгода. Політичні інтереси в переважній більшості випадків пов'язані і з боротьбою за владу, у процесі якої у виборі методів політичні антиподи не дуже-то церемоняться. Трагічні сторінки людської історії написані кров'ю людей, що проливається політиками заради політичних інтересів і в боротьбі за владу. Батьки вбивали синів і, навпаки, дружини труїли своїх чоловіків чи своїх суперниць, фаворити проливали кров своїх суперників, товариші по партії, що мучились заздрістю та прагненням зайняти керівні місця чи затвердити свої, часом сумнівні ідеологічні постанови, ліквідували один одного. Проте такі злочини в статистику злочинності не потрапляли і злочинами в багатьох випадках не вважалися. Злочинців судили, але ... такі самі злочинці. Частіше їх засуджувала історія, хоча вона багатьох політиків, що проливали безвинно кров людей і запроторювали їх у в'язниці, вважала і вважає героями і видатними особистостями.

Вплив злочинних політиків на загальну злочинність очевидна, як очевидно і те, що діяння політиків, їхні програми і заклики формують атмосферу в суспільстві і суспільній психології. Запальні промови популістів в історії не раз були причинами масових убивств правих і неправих, руйнувань і розгрому усього, що траплялося юрбі на шляху. Революційні гасла і заклики до знищення політичних супротивників дзеркально відображалися в діяннях звичайних кримінальних злочинців. Вседозволеність для верхів і їхнє розкладання відголоском віддавалися внизу, стиму-

люючи таку саму поведінку звичайних людей, що сприймали психологію: якщо їм можна, то чому нам не можна?

При цьому парадокс суспільних відносин ускладнюється тим, що політики в ажіотажі, викликаному політичними амбіціями і домаганнями, як би не помічають, що стимулюють злочинність і лише вплив населення, що страждає від злочинців, змушений прикладати зусилля для боротьби зі злочинністю. Більш того, вони ж і обурюються злочинністю. Супротивники існуючої влади завжди спекулюють на цьому. Зв'язок політичних інтересів зі злочинністю кримінологи намагалися обходити, або торкалися її досить обережно, і серйозних досліджень на цю тему не вели. Та недивлячись ні на що злочинність, викликана політичними конфліктами, — реальність. І не лише у вигляді особливої групи злочинів, позначених у кримінальному кодексі як злочину проти держави, але і як кримінологічний наслідок політичних, з помірних і міжнародних зіткнень, котрі призводять до звичайних кримінальних злочинів — насильств, розбоїв т.ін. При цьому безпосередні виконавці цих злочинів бувають утягненими в ситуації, коли подібні злочини ними кояться навіть неусвідомлюючи того, що джерела їх — у політичних інтересах людей і груп, про яких виконавці не знають і навіть не підозрюють про їхнє існування.

Роки перебудови і після неї відкрили кримінологам картину загальнокримінальної злочинності, джерелами якої стали саме політичні інтереси. Політична нестабільність загострила до крайньої межі економічну і соціальну ситуацію, підірвала міжнародні відносини, призвівши до масових убивств, активізації озброєних банд і здійсненню терористичних актів, до нападу на житло ні в чому не винних людей і їхньому розграбуванню, до злочинів на ґрунті сепаратизму чи націоналізму. Це — злочинність особливого роду. Але і звичайна, загальна злочинність в умовах політичної нестабільності і конфліктів, що послабили, якщо не цілком дестабілізували законність і правопорядок, одержала новий стимул до кількісного росту, причому різкому, і якісній жорстокості. Це проявилось і у рості групової злочинності, і в виявленні нових її видів, і в жорстокості, що посилювалася, зневагою правами і самим життям людей.

Небезпека політичних і національних конфліктів і їх криміногенність полягає ще й у тім, що до політичних рухів приєдну-

ються і користуються політичною нестабільністю у своїх корисливих інтересах звичайні “кримінальники”, що нерідко стають активними учасниками політичних компаній, за певних умов проникають в різні ешелони влади, тим самим легалізуючись. До того ж вони володіють великим умінням залучати до себе людей, здебільшого аж ніяк не менше ніж політики, а, особливо з урахуванням того, що вони вміють грати на людських слабостях, тримати людей у руках чи уміло підштовхувати до вчинків, про які в результаті люди не лише не хотіли б говорити, а навіть і згадувати.

4. Причини злочинності слід шукати й у моральному стані суспільства, у наявності чи відсутності тих чи інших моральних цінностей і установок. Ні економічне життя суспільства, ні його правові постанови, ні різноманіття соціальної сфери, ні політика не можуть бути вільні від моральності.

Якщо економіка ставить за мету моральне завдання забезпечення матеріального благополуччя людей, то економіка, функціонуюча на шкоду людям, служать справі наживи одних і зубожінню інших, є аморальною, а люди, виховані в душі корисливості, — моральні виродки, що легко стають на злочинний шлях.

Якщо в соціальній сфері панує волаюча нерівність людей, невідповідність слів справам, у родинях процвітає моральна неохайність і суворість стосовно дітей, засоби масової інформації і культури пропагують насильство і порнографію, виховують людей на ідеях вседозволеності.

Якщо політики лицемірно говорять про одне, а роблять інше, якщо політичних цілей вони досягають за спиною, за рахунок людей, обманюючи їх, не гребуючи при цьому нічим, вдаючись до аморальних цінностей, впроваджують всіма правдами вигідну їм ідеологію, — це злочинно відносно людей у звичайному розумінні цього слова і є шляхом до злочинних діянь, який переслідується за законом.

Якщо право проголошує прогресивні принципи, декларує права людини, а практика ігнорує ці принципи, веде до атмосфери неповаги до закону, попранню прав особи при ігноруванні єдності в законотворчій і правозахисній практиці переконання і примусу, прав і обов’язків членів суспільства, таке право і практика його застосування аморальні. У таких умовах ігнорування

права тими, хто його створює, і відповідні акти подібного роду з боку членів суспільства, настільки ж природні, як і аморальні.

Моральні критерії, про які забули у кожній перерахованій сфері функціонування суспільства загалом і кожного з його членів породжує злочинність. Забуття цих принципів у всіх разом узятих сферах створює нестерпну атмосферу в суспільстві і сприятливий ґрунт для злочинності.

З усіх проявів аморальності в той же час можна виділити найбільш легко сприйнятій людиною, що найшвидше приводять її до морального падіння і злочинів. Мова йде про духовне руйнування людей за допомогою впровадження антикультури, антимистецтва, психології вседозволеності і аморальності волі, що багатьма філософами визначається як невід’ємне право «суверенної особи» бути собою і не рахуватися із моральними правилами суспільства. Помітно те, що трубадурами вседозволеності, порнографії є багато представників культури і мистецтва, які раніше виявляли хоч якусь стриманість, можливо внутрішньо розуміючи, яку епідемію розкладання і злочинності це несе, будить у людині низинні інстинкти, удачі, звички. Нині вони воюють зі святенництвом, сіючи аморальність, посилюючи тим самим злочинність.

Утвердження (чи руйнування) моральних підвалин суспільства залежить насамперед від інтелігенції (особливо творчої). Думати, що моральні підвалини суспільства зміцнять лише правоохоронні органи, — глибока омана, або навмисна спекуляція на складній соціально моральній проблемі¹.

6.4. Причини й умови злочинності в Україні

Під причинами злочинності в сучасній Україні розуміється система негативних соціально-психологічних явищ, пов’язаних із протиріччями суспільства і держави, які породжують злочинність.

Умови злочинності — система негативних економічних, соціальних, психологічних, організаційних, правових явищ, пов’язаних із протиріччями суспільства і держави, що створюють можливість формування причин і дії злочинності.

¹ Детальніше див.: Кудрявцев В.Н. Зазн. робота.— С.181 — 195.

Причини й умови злочинності в перебудовний і постперебудовний періоди, в основному, зводяться до чотирьох підсистем: економічні причини та умови, причини та умови кримінальної агресивності, причини та умови кримінальної необережності і правові причини та умови.

Економічні причини: психологія: а) корисливості; б) паразитизму і в) нестатку.

Економічні умови: а) помилки в стратегії і практиці економічних реформ; помилки в приватизації, у банківській системі й акціонуванні, у виробничо-сировинній сфері, у споживчій сфері, у податковій системі; б) безконтрольність; в) безкарність.

Причини кримінальної агресивності: а) психологія корисливої агресії; б) побутової агресії; в) націоналістичної сепаратиської агресії; г) сексуальної агресії.

Умови кримінальної агресії: а) безконтрольність обігу зброї і наркотиків; б) пропаганда культу насильства, порнографії, проституції; в) неефективність ранньої профілактики.

Причини кримінальної необережності: психологія: а) легковажного-ризикового відношення до дотримання вимог громадської й особистої безпеки; б) егоїстично недбалого задоволення власних інтересів.

Умови кримінальної необережності: недоліки в матеріальному, технологічному, організаційному, правовому забезпеченні особистої і громадської безпеки.

Правові причини: психологія: а) правового нігілізму; б) правового легкодумства; в) правового безкультур'я.

Правові умови: а) недосконалість законодавства; б) прорахунки правозастосування; в) неефективність правового виховання; г) слабка суспільна профілактика.